

Od odpovědnost sociologů

JAROSLAV KAPR
Filosofická fakulta UK, Praha
MILOSLAV PETRUSEK
Filosofická fakulta UK, Praha
ZDENĚK ŠAFÁŘ
Ústav marxismu-leninismu UK, Praha

Řešení složité společenské situace, jejíž počátky sahají nepochybně daleko před leden 1968, ale jejíž komplikovanost byla umocněna rozporným vývojem roku 1968 a dozráváním krizových výbuchů v roce 1969, bude vyžadovat — jak bylo nejdříve zdůrazněno — soustředěné úsilí všech vrstev naší společnosti. Právem se očekává, že inteligence a mezi ní v neposlední řadě pochopitelně i inteligence společenskovední aktivně přispěje k pozitivnímu rozuzlení nejen těch problémů, za jejichž vznik nese alespoň zčásti sama odpovědnost, ale že dá do služeb společenského zájmu celou svou intelektuální kapacitu a že osvědčí svou sounáležitost s národním společenstvím a socialistickým společenským uspořádáním nikoli pouze prohlášeními (tím méně ovšem nesmyslnou pasivní rezistencí), nýbrž především tvůrčí prací. Odpovědnost sociologů je v této souvislosti o to větší, že veřejnost očekává velmi mnoho od vědní disciplíny, jejíž vztah k sociální skutečnosti je do značné míry bezprostřední, přímý, nezprostředkovaný „pouhou“ intelektuální reflexí, v neposlední řadě proto, že pod vlivem odpovědné, ale mnohdy i málo odpovědné publicistiky se vytvořila řada stereotypních představ, z nichž nejnebezpečnější je představa o „všemocnosti“ sociologie.

Chceme-li v tomto článku připomenout některé zdánlivě „obecné pravdy“ a „obecně známé skutečnosti“, pak ze tří důvodů: 1. pokládáme za nutné znovu připomenout společenskou i mravní odpovědnost sociologů vůči společnosti (v polemice jak s „empirickým“ diletantismem, tak s „teoretickým“ akademismem), současně však 2. akcentovat nezbytnost aktivní účasti sociologů na řešení některých společenských problémů a v té souvislosti formulovat některé teze o možnostech a mezích současné československé sociologie (v po-

lemice se zafixovanými mýty) a konečně 3. zhodnotit dluh, který československá sociologie — přes bouřlivý vývoj, poměrně rozsáhlou institucionalizaci a řadu pozitivních výsledků — stále ještě má vůči společnosti (v polemice s některými nihilistickými postoji k sociologii, jejichž praktické důsledky by mohly být značně škodlivé).¹

Sociologie ve veřejném mínění: „redukováná sociologie“

V době, kdy se diskutovalo o institucionálním uznání sociologie, o „právu“ sociologie na samostatnou existenci v komplexu marxisticky koncipovaných společenských věd, nemálo se zdůrazňovala především *bezprostřední praktická užitečnost sociologického vědění*, a to v dvojím smyslu. Sociologie může poskytnout — zejména na bázi konkrétního výzkumu — řadu poznatků o těch dílčích částech sociální skutečnosti, o nichž víme málo nebo téměř nic, popřípadě o nichž existují stereotypní, mnohdy dokonce předsudečné představy, s kterými se pracuje jako s „fakty“, aniž je kdokoli ověřoval. Empirické poznání pak může vyústit v návrh sociotechnického, tedy praktického zásahu do sociální skutečnosti, který by měl mít z požadovaných hledisek „optimalizační efekt“.

Představa o sociologii jako o vědě, která realizuje empirický výzkum a na základě jeho výsledků navrhuje konkrétní opatření, je v široké veřejnosti nejrozšířenější představou, jež však ve své zjednodušené a publicisticky zvludizované verzi jednoznačně koinciduje s představou o bezprostřední společenské užitečnosti sociologie, jak se vytvořila v některých západních společnostech v období rozmachu jednostranně empiricky orientované sociologické práce. Již v té době se ovšem někteří stří-

¹ Pokud ve stati formulujeme řadu kritických stanovisek k předchozímu vývoji naší sociologie, pak s vědomím vlastního dluhu odpovědnosti; naše kritika je v tomto smyslu i sebekritikou.

zlivěji uvažující sociologové ohradili proti nadsazeným očekáváním a poukázali na to, že „sociologie není ještě ve stavu, kdy by mohla být podkladem sociálního inženýrství“ a že tedy, „očekáváme-li od ní bezprostřední praktické výsledky, narušujeme její přirozený pohyb“.²

Toto tvrzení v obecné podobě zajisté nelze sdílet, nemluvě již o tom, že *podstatný je netoliko konkrétní stav vědy v daném časovém úseku, ale i společenský kontext praktického užití jejích výsledků*. Uvádíme tuto formulaci spíše jako upozornění, že jednostranné zdůrazňování sociotechnických funkcí sociologie, jež je u nás spjata mj. s módním nadsazováním jakési jakoby superiorní pozice sociologie mezi společenskými vědami, narušuje přirozený vývoj *všech jejích složek*, jež teprve rozvinuty ve své komplexnosti mohou konstituovat sociologii jako vědu schopnou plnit své základní společenské poslání, *všechny své podstatné společenské funkce*.

Zafixovaný stereotyp sociologie jako pouhé „empirie a sociotechniky“ je nadto v rozporu s tradicí marxistického společenskovědního myšlení, jež je ovšem — použijeme-li termínu Gramsciho — „filosofií praxe“, jež je „návodem k jednání“, jež je teorií praktické přeměny světa, ale nikoli ve smyslu „dílčího společenského inženýrství“ (jak je razil v polemice právě s marxismem třeba Karl Popper)³, nikoli ve smyslu pouhé sociotechniky. Teprve vznik nového společenského uspořádání, vznik socialistického řádu, ovšem umožňuje, ale i vyžaduje rozvinutí těch sociálních funkcí společenských věd, jež v klasickém marxistickém myšlení programově rozvíjeny nebyly — funkcí sociotechnických či „sociálně inženýrských“. Marxistický sociolog, chce-li být práv velké myšlenkové tradici, na niž navazuje a již rozvíjí, nemůže být pouze sociotechnikem, pouze „konkrétním výzkumníkem“. *Marxistická sociologie je tedy také, ale nejen sociotechnikou, je tedy také, ale nejen aplikovaným věděním*.

Možnosti a meze sociologie jako sociotechniky

Pro dvacáté století jsou obecně charakteristické pokusy racionálně řídit společnost. Vlády, velké sociální instituce, ekonomické jednotky atd. se pokoušejí o plánování své činnosti, o předvídání budoucích stavů. Ukazuje se, že jedním z rozhodujících činitelů, který v sociálních procesech vystupuje s prvořadým významem, je vedle ekonomických a různých technických charakteristik sám člověk jako jednotlivec integrovaný v sociální skupině. Jeho postoje, názory, status a integrace v sociální skupině, jeho definování sociální skutečnosti a z toho vyplývající jednání často rozhodujícím způsobem ovlivňují průběh sociálních akcí. Vystoupily proto prudce do popředí vědy, které se zabývají právě těmito aspekty, tj. sociologie, sociální psychologie, pedagogika atd. Sociologie v tomto kontextu vystupuje právě jako sociotechnika, jako sociální inženýrství.

Na tuto její funkci existují různé krajní názory. Extrémní pozitivisté a scientisté hájí mnohdy alespoň verbálně *princip „nevmešování se“*. Věda má zůstat „čistá“, „nešpinit“ se skutečností, nesnižovat se k práci na zadávaných úkolech, které prý umožňují uplatnění nevědeckých a mimovědeckých momentů. Opačnou krajností je požadavek *naprosté služebnosti* institucionalizované sociální vědy, která je společností podporována, „zaměstnávána“, a proto musí vykazovat bezprostředně použitelné praktické výsledky a angažovat se tam, kde je toho momentálně zapotřebí.

Zdá se nám, že se v takových diskusích směšují různé momenty vědecké práce. Je zřejmé, že pouze nařizovat, administrovat, co věda má a co nesmí dělat, je postoj laika-úředníka, který nemá představu o vědecké práci. Kromě toho, i kdyby vědu administrovali sami vědci, byla by to v jistém slova smyslu činnost absurdní, protože charakteristickým znakem tak složité intelektuální a sociálně technické činnosti, jako je věda, je jistá míra nepředvídatelnosti nejen toho, kterým směrem se bude dále vyvíjet věda sama, ale také toho, co bude z „čistě“ vědeckého výzkumu aplikovatelné prakticky a co ne

² P. F. Lazarsfeld: *What Is Sociology*, Oslo 1948.

s. 20.

³ Srv. K. Popper: *The Open Society and Its*

Enemies, London 1950.

a s jakými eventuálními postranními, průvodními efekty.

Každá věda tedy potřebuje určitou míru *autonomnosti*, tj. možnost určovat sama sobě, co má dělat a co preferovat. Na druhé straně je však tento vztah reverzibilní, protože nikdo předem nemůže určit, zda čistě účelově provedený výzkum nebude mít jako postranní efekt reformulaci „čisté teorie“. Pro sociální vědu existuje podle našeho názoru nikoli problém, zda se angažovat v denním životě a v řešení praktických úkolů, nebo pracovat v izolaci „čisté vědeckosti“, ale problém, jak řešit úkoly, ať již si je staví věda sama, nebo jsou zadávány společností. Kromě toho se věda v historii vždy plodně inspirovala praktickými úkoly a aktuálními potřebami sociální skutečnosti a požadavky její absolutní autonomnosti jsou tedy spíše gesty, vyjadřujícími jakýsi světový názor než skutečným problémem.

Sociologie ve funkci sociálního inženýrství má ovšem vedle těchto pseudoprobémů problémy skutečné. Veřejnost si totiž často neuvědomuje komplexnost sociální skutečnosti, která v tomto případě nemá být pouze popsána, ale s níž se má manipulovat s určitými cíli a v níž se má dosáhnout určitých žádoucích výsledných stavů. Složitý komplex sociálních podmínek je v této situaci zmnožen o umělý zásah, který nemusí mít vždy jednoznačné důsledky.

Ukažme to na příkladu legislativního opatření proti omamným drogám v USA. V USA se začalo rozsáhle užívat známé omamné drogy — marihuany. Odpovědní činitelé se rozhodli její užívání zastavit, popř. výrazně omezit. Všimněme si, z jakých předpokladů museli vycházet:

1. Museli vyjít z obecného předpokladu, že je správné a žádoucí, aby buď všechny, anebo alespoň určité sociální jevy byly kontrolovány, tj. byly „ovládány“, bylo jimi manipulováno.
2. Užívání omamných drog museli zařadit do třídy těch jevů, které mají být kontrolovány.
3. Marihuana musela být zařazena do třídy omamných drog.
4. Muselo být stanoveno, že její užívání, prodávání a přechovávání je nezákonnou činností.

5. Museli zavést tresty za překročení těchto zákonných opatření.

6. Očekávali, že výsledkem těchto opatření bude zastavení nebo výrazná redukce užívání marihuany.

Výsledky však nesplynily očekávání:

1. Vznikl nový sociální fakt: uživatelé marihuany, dosud většinou „řádní občané“, byli od toho okamžiku považováni za skupinu lidí porušujících zákonnost.
2. Vznikl ilegální (černý) trh jako organizované překračování zákona. Tento trh byl vedlejším produktem onoho legislativního opatření a výsledkem bylo prudké zvýšení cen marihuany.
3. Organizace prodávající marihuanu měly zájem na tom, aby se její užívání nezastavilo, a protože marihuana není výrazně návyková droga, soustředili se na doplňkové nabízení dalších, tentokrát návykových drog. Důsledkem bylo, že někteří uživatelé marihuany byli uvedeni do styku s mezinárodním podsvětím prodávaců narkotik a prodej narkotik dále vzrostl.⁴

Původně očekávaný výsledek měl tedy neočekávaný opačný efekt. Místo zastavení nebo redukce užívání marihuany vzrostla její spotřeba, vzrostla spotřeba narkotik obecně a vzniklo nebo se alespoň rozšířilo zločinecké podsvětí. I když pravděpodobně výsledný efekt nebyl vždy zcela a jednoznačně ovlivněn jen tímto legislativním opatřením, přece i ono samo o sobě mělo výrazný podíl na vzniku této nové sociální skutečnosti.

Každý profesionální sociolog ovšem mohl některé z těchto výsledků předvídat. Za prvé, byl falešný předpoklad, že marihuana je nebezpečná návyková droga. Tento předpoklad byl ovšem hojně uváděn a zdůrazňován v propagandistické argumentaci, která zákon zdůvodňovala. Za druhé, byl falešný předpoklad, že je možné zastavit nebo výrazně omezit každou sociální činnost tím, že je prohlášena za nezákonnou. Za třetí, i racionální opatření může mít řadu postranních efektů, které je třeba předem zkoumat nebo odhalovat. Sociologie jako sociotechnika plní právě tento úkol. Chápe sociální skutečnost komplexně, logicky i empiricky ver-

⁴ Příklad převzat z knihy Scotta Greera: *The Logic of Social Inquiry*, Chicago 1969.

fikuje alternativy řešení a navrhuje alternativy reálné, podmíněné, optimální apod.

Veřejnost často poskytuje sociologii medvědí službu tím, že její možnosti v tomto směru přeceňuje. I dobře provedený projekt řízení sociální skutečnosti může narazit na nepředvídatelné vlivy a podmínky, na postranní efekt různých opatření apod. a v neposlední řadě na to, že v důsledku nákladnosti takových akcí prostě není k dispozici dostatečné množství kvalifikovaných kadrů, financí, věcných a technických podmínek atd.

Sociologie ve své sociotechnické funkci v žádném případě nemůže mít a nemá pravomoc předepisovat společnosti cíle, určovat prostředky k jejich dosahování atd. V okamžiku, kdy to sociolog dělá, přesahuje svou profesionální roli a vystupuje jako politik. Byli jsme toho u nás několikrát svědky, zejména v letech 1967 a 1968, kdy jednotliví sociologové používali sociologické frazeologie k tomu, aby formulovali své politické představy o tom, co je a co není „správný“ socialismus, co se má a co nemá dělat ve sféře politického řízení atd. Jejich údiv nad tím, že se s nimi potom také jedná jako s politiky, je jen projevem jejich naivity.

Sociolog ve funkci sociotechnika je v roli odborného poradce. Formuluje společenský problém v rámci jazyka sociologie, hodnotí cíle vzhledem k prostředkům, které jsou k dispozici, upozorňuje na možné postranní efekty, navrhuje obezřelé předzkušování různých řešení atd. Zkrátka, pomáhá činitelům, kteří jsou odpovědní za praktické řešení, formulovat jejich problém v jazyce vědy, uvažovat o alternativních možných důsledcích a vybírat aktuálně optimální alternativy.

„Plochý empirismus“ a teorie ve výzkumu

Východiskem sociologického poznání, ale i sociotechnického zásahu je empirické vědění o sociální skutečnosti, vědění, jehož sociologie dosahuje aplikací vlastních výzkumných technik a procedur, vědění, jež ve své první fázi má obvykle převážně deskriptivní, sociografický charakter. Prostý popis sociální skutečnosti, který si nečiní a někdy ani nemůže činit žádné další (zejména teoretické) ambice, je však často mechanicky ztotožňován s „plochým empirismem“, což může vést k řadě vážných

nedorozumění. Současný stav sociologického vědění, a zejména sociologické teorie, totiž mnohdy umožňuje, aby sociolog nanejvýš konstatoval, jak určitá část sociální skutečnosti vypadá, nikoli však, aby ihned odpověděl na otázku, proč je taková, jaká je.

Sociolog samozřejmě musí usilovat o *výklad společenských jevů a procesů* (v tom je konec konců smysl každé vědy), ne vždy však může adekvátní výklad nabídnout. Lze v této souvislosti mluvit o „plochem empirismu“? „Plochý empirismus“ je takový přístup k sociální skutečnosti, který se *programově* výkladu zříká, v jehož metateorii je zabudována představa absolutní (nikoli pouze aktuální) nemožnosti dosáhnout adekvátního výkladu, popř. představa nefunkčnosti jakékoliv explance.

Nelze říci, že by „plochý empirismus“ byl typický pouze pro jistý trend západního sociologického myšlení; i v naší sociologii, zejména vlivem rutinizace empirického výzkumu, se objevily obdobné tendence. Honba za „konkrétními fakty“ (co možná atraktivními) vedla k *ustrnutí na sociografické fázi* sociologické práce, k tomu, že se skončilo tam, kde měly být kladeny další a další společensky závažné otázky. Plochý empirismus se u nás projevil zejména tím, že se někteří sociologové vzdávali výkladu i tehdy, když pro to nebylo objektivních důvodů spjatých s vnitrovědními limity (stav sociologické teorie, omezenost výzkumných technik atd.). *Základní příčinou plochého empirismu v československé sociologii tedy není ani tak módní podléhání výzkumným postupům západní sociologie jako diletantismus a pohodlnost.*

Není snad třeba opakovat obecnou pravdu, že každý výzkum implikuje jistou „teorii“, určitý způsob konceptuálního uchopení problematiky, a měl by rysovat v teoretická zobecnění určité *travně* obecnosti. Prvním problémem, který se bezprostředně vztahuje k problému teorie v sociologii, je přitom *postavení teorie ve výzkumu.*

Především je nutno polemizovat se *zafixovanou laickou představou o dichotomii „teorie“ a „empirie“*, představou, která přežívá nejen v širší veřejnosti, ale v jistém smyslu a v jemnějších formách i „polarizuje“ sociologickou obec.

Práce výzkumníka a teoretika se neliší v tom smyslu, že by termín „empirický“ znamenal „neteoretický“, ale difference těchto dvou profesionálních rolí spočívá v proporcích mezi teorií a empirií, v typech tvrzení (převážně empirická — převážně deduktivní), s nimiž nositelé těchto rolí pracují, v cíli a zaměření badatelské práce apod. Z tohoto hlediska také chápeme empirický sociologický výzkum jako vědní disciplínu, která nejenže není cizí marxistické koncepci sociální vědy, ale naopak je její integrální součástí. Dilema „neteoretizující a teorii se vyhýbající empirik“ a „teoretický myslitel“ je neoprávněná kontrapozice dvou složek vědecké práce. Spíše záleží na tom, jaké teorie výzkumník používá, jak logicky konzistentní a přesnou konceptuální strukturu vytváří.

Připomeňme cennou myšlenku Gramscio, která je jednoznačnou polemikou právě s „plochým empirismem“: „Zkoumání celé řady faktů, abychom našli vztahy mezi nimi, předpokládá „pojem“, který by umožnil rozeznat onu řadu faktů od jiných možných řad faktů. Ale podle čeho si vybereme fakty, aby nám sloužily jako důkaz pravdivosti vlastního stanoviska, jestliže nemáme předem určité kritérium? Ale co jiného bude toto kritérium výběru než něco, co převyšuje každý jednotlivý fakt, který zkoumáme?“⁵

Klasická marxistická tradice je tradicí polemiky s „faktománií“, s mýtem „samospasitelnosti“ empirických dat, „svrchovanosti“ fakt, je tradicí, která zdůrazňuje *jasné a precizní formulace teoretických premis jakéhokoliv empirického zkoumání*. Zopakovat tuto prostou tezi pokládáme za nutné proto, že jeden z ústředních obecně metodologických problémů — problém postavení teorie v kontextu empirického výzkumu — byl až na ojedinělé výjimky formulován a diskutovalo se o něm spíše na verbální než na věcné úrovni. Překonat diletantismus ve výzkumu a nebezpečí plochého empirismu tedy mj. znamená vrátit se k některým „známým pravdám“ historického materialismu a soustavně pracovat na rozvíjení obecné sociologické metodologie na marxistické myšlenkové bázi.

Československá empirická sociologie šedesátých let si uchovala přes všechnu svou překotnou živelnost a mnohdy diletantství jednu přednost. V podstatě, i přes některé krajnosti, nikdy nepodlehla *alespoň na obecné úrovni* (jako třeba sociologie polská) optice dichotomie teorie a empirie a byla si vědoma, že práce výzkumníka má silné vazby k teorii, že je bez ní nemyslitelná. Domníváme se, že hlavní příčinou toho byl fakt, že naprostá většina sociologů měla silný institucionální, tradiční i emocionální vztah k marxistické koncepci společnosti, v níž je vztah empirie a teorie chápán jako dialektický vztah dvou stránek poznání. Je samozřejmě jinou otázkou, jak se toto obecné vědomí promítalo do konkrétní sociologické práce.

Problém obecné sociologické teorie

Jestliže nezbytnost teorie ve výzkumu tedy byla alespoň verbálně v podstatě všeobecně uznávána, polstatně jinak je tomu s otázkou „práva“ marxistické sociologie na obecnou teorii. Nechceme oživovat dnes alespoň zčásti již minulosti patřící diskuse o předmětu sociologie a jejím vztahu k historickému materialismu, vědeckému komunismu a speciálním společenským vědám, chceme však poukázat na některá možná úskalí a nebezpečí, jež se mohou ukázat jako aktuální.

Dnes je již téměř obecně mezi marxistickými pracovníky společenských věd přiznáno, že *sociologie je nefilosofická věda* (v tom smyslu, že není s filosofií identická, nikoli ve smyslu „nezávislosti“ na filosofii), což je myšlenka, kterou razil již v 50. letech Todor Pavlov,⁶ jež však byla pohřbena — v neposlední řadě v důsledku známých negativních vlivů kultu osobnosti na rozvoj společenských věd — soustavně ignorována. *Chápeme-li sociologii jako svébytnou vědu, pak implicitně uznáváme existenci či alespoň možnost obecné sociologické teorie*. Jasně to formuloval G. V. Osipov, který zjišťuje, že marxistická sociologie „studuje sociální strukturu společnosti (vnitrotřídní a mezitřídní vztahy, sociální instituce, které regulují tyto vztahy), vývoj a integraci

⁵ A. Gramsci: *Historický materialismus a filosofie* Benedette Croceho, Praha 1966, s 192.

⁶ Srv. T. Pavlov: *Teória odrazu*, Bratislava 1951, kapitola Sociologie a filosofie.

systémů a organizací v rámci společnosti“⁷, a současně konkrétněji načrtává základní obrys obecné sociologické teorie, tzv. sociální teorie, a vymezuje vztahy mezi teoretickou a aplikovanou sociologií. V jakém smyslu tedy je nebo může být problém obecné sociologické teorie aktuální, jestliže jednostranné a zužující pojetí sociologie jako neteoretické vědní disciplíny, popř. jako „zásobárny“ empirických dat pro filosofická zobecnění, je podle našeho soudu definitivně překonáno?

Potenciální aktuálnost tohoto problému je dána především specifickým československým společenským vývojem zhruba od roku 1960, který se nemohl neodrazit také ve vývoji sociologie samé a zejména v jejích vztazích ke komplexu společenskovědních disciplín, jež ve svém souhrnu konstituují marxistickou teorii společnosti. Budeme-li o celém problému uvažovat „modelově“ (tedy s jistými zjednodušeními), pak lze konstatovat, že se vyhranily zhruba tři základní tendence (postupně všelijak modifikované a konkrétně různě formulované):

1. koncepce, která je z hlediska současného stavu marxistické teorie společnosti, ale i podle prohlášení oficiálních činitelů stranického vedení různých socialistických zemí nepochybně překonána, koncepce, jež *upírala sociologii právo na existenci* s tím, že všechny základní problémové okruhy, které se přisuzují sociologii a konstituují její předmět, jsou v úplnosti pokryty tradičními součástmi marxismu-leninismu;
2. opačné pojetí, jež *pokládá marxistickou teorii společnosti*, jak byla rozvinuta v klasickém marxismu, za *překonanou, nemoderní, dobově podmíněnou* atd. s tím, že právě sociologie je s to marxismus „renovovat“, popřípadě — v radikálnějším pojetí — úplně nahradit;
3. pojetí vyjádřené citovanou koncepcí Osipovovou, jež vychází z těsné vazby sociologie s materialistickým pojetím dějin, koncipuje však sociologii jako samostatnou vědu, která je organickou součástí komplexu společenskovědních disciplín označovaného termínem „marxismus-leninismus“.

Československá sociologie se od počátku vyvíjela ve svém *hlavním a typickém trendu* jako marxistická společenskovědní disciplína a sociologové sami ve své *převážné většině* prosazovali třetí z uvedených koncepcí, což lze poměrně snadno doložit rozborem publikovaných sociologických materiálů. Negativní roli však sehrála část publicistiky, která mnohdy ve jménu sociologie vedla skrytý ideologický boj s marxismem (stačí ilustrativně uvést různá „desatera“ z roku 1968, psaná nikoli sociology, ale s použitím sociologické i pseudosociologické terminologie), i některá neuvážená prohlášení jednotlivých sociologů, jež význam sociologie hypertrofovala a přispívala tak ke vzniku oněch zmíněných neadekvátních představ o možnostech soudobé sociologie.

Zvláštní místo zde zaujímá problém *výuky sociologie na vysokých školách*, protože na první pohled se zdá, jako by zavádění výuky sociologie primárně sledovalo cíl nahradit ideologickou výchovu mladé generace seznamováním s výsledky „buržoazní sociologie“. Problém však má ještě některé další aspekty, na něž jsme jako sociologové povinni upozornit, nemá-li dojít ke známé situaci, kdy se s vaničkou vylévá i dítě. *Výuka sociologie nemůže suplovat výuku marxismu*, a to ani tehdy, vychází-li důsledně z marxistických pozic a respektuje-li plně vazby sociologie a ideologie. Výuka některých *konkrétních sociologických disciplín* na jistých typech škol však je podle našeho soudu naprosto nezbytnou součástí profesionální přípravy odborníků v řadě oborů lidské činnosti (v ekonomii, hospodářském řízení, lékařství, pedagogice atd.). Zavádění (popř. ponechání) výuky speciálních disciplín musí tedy být chápáno pouze jako *modernizace dílčích aspektů pedagogického procesu*, jako modernizace profesionální přípravy odborníků, v žádném případě však ne jako „modernizace marxismu“.

Nelze si konečně odpustit poznámku, že absolutní většina profesionálních sociologů tendenci „modernizovat“ marxismus sociologií nesdílela, naopak — mj. poučena tím, jak hluboce se studuje marxismus všude na světě — prosazovala i v pedagogickém procesu základní poznání, že to

⁷ G. V. Osipov: *Sociology. Problems in Theory and Methodology*, Moskva 1969, s. 20.

byl právě Marx, který „první postavil sociologii na vědeckou základnu“.⁸

Módní vlny a nebezpečí akademismu

Jestliže jedním nebezpečím pro rozvoj marxistické sociologie je plochý empirismus, pak druhým — a řekli bychom, že podstatnějším — je akademismus. V určitém období, kdy vědní obor dosáhne stadia relativní rozvinutosti ve smyslu rozpracovanosti vlastního pojmového aparátu, metodologických nástrojů, teorie a zejména ve smyslu kumulace empirických poznatků, jež se stávají stále nepřehlednějšími, vzniká potřeba *sebereflexe* nad stavem vědního oboru, jeho vnitřní výstavbou, vývojovými perspektivami atd. Tato sebereflexní fáze, která je objektivně naprosto nezbytná, však může vést k situaci, kdy uvažování o vědě samé hypertrofuje natolik, že se ztrácí ze zřetele vlastní objekt vědy. V konkrétním případě sociologie pak mnohdy dochází k tomu, že *sociologové vypovídají spíše o sociologii než o společnosti*, že povyšují esoterické problémy vlastní vědy na její jediný a vlastní předmět.

Sociologie — jako každá jiná věda — má ovšem svůj relativně autonomní vývoj, který je třeba respektovat a k němuž je nutno přihlížet (v neposlední řadě už proto, že řada zpočátku zdánlivě zcela akademických poznatků, přístupů a koncepcí může najít svůj zprostředkovaný praktický výraz, a to mnohdy velmi efektivní), nelze jej však absolutizovat. Odpoutání od sociální skutečnosti, o níž má sociolog vypovídat především, ztráta kontaktu s konkrétními společenskými problémy, k jejichž řešení má sociolog přispívat, je — ať už individuálně jakkoli motivovanou — podmínkou a do značné míry i příčinou vzniku akademismu, tj. mnohdy planého teoretizování, upnutí se na problémy spíše terminologické než věcné, povyšování metateorie nad výklad sociální skutečnosti atd.

Právě zde je také jedna z příčin vzniku některých módních vln, které se projevovaly nejen nekritickým přejímáním sociologického pojmosloví ze západní sociologie i tam, kde to bylo zcela nefunkční a věcně neodůvodněné, ale i přejímáním proble-

matiky, jež nebyla aktuální problematikou naší společnosti. V pozadí některých těchto koncepcí stála nezdůvodněná představa o možnosti „*integrace*“ *společenských věd*, jež objektivně nebyla ničím jiným, než přenesením koncepce „ideologické koexistence“ na půdu sociologie. Podstatu problému přesně vyjádřil akademik Sirácky: „Při řešení naléhavých sociálních, politických a ideových problémů dneška má sociologie — na úrovni vědy — klíčový význam. Ať je však jasno, že jde o sociologii jako *marxistickou vědu o společnosti*, nikoliv o její teoreticky nepromyšlenou „*integraci*“ s jinými sociologickými teoriemi a filosofickými koncepcemi. Nepřípustné je to zvláště tehdy, děje-li se taková integrace *ústupem* ze základních marxistických pozic.“⁹

Nebezpečí ústupu z marxistických pozic je ve sféře sociologické teorie nesrovnatelně větší než v oblasti konkrétního výzkumu. Jestliže většina výzkumných technik a procedur má univerzální charakter a je skutečně sama o sobě ideologicky neutrální, pak naopak každá sociologická teorie vyjadřuje nebo alespoň implikuje jistý ideologický obsah. Přítomnost ideologického obsahu nebo ideologicko-politických konsekvencí nemusí a *neměla by znamenat paušální odmítnutí každé nemarxistické sociologické teorie, předpokládá však její podrobnou a poučenou kritickou analýzu*.

Ani sféra zdánlivě „čisté metodologie“ však není prosta určitých nebezpečí nekritické recepce marxismu cizích ideologických či teoretických obsahů, popř. nebezpečí odklonu od požadavků konkrétně historické analýzy. Tak např. ve výzkumech, jež jsou koncipovány jako komparativní šetření, je zcela nezbytná technicko-metodologická unifikace, aby obdržené výsledky byly maximálně srovnatelné. Zdánlivě formální unifikace výzkumných technik implikuje také unifikaci pojmoslovnou, což se pak nutně dále promítá do formulace empiricky ověřovatelných hypotéz a do konstrukce operacionálně definovaných ukazatelů.

Takový postup může vyústit až v popření kvalitativních rozdílů mezi společenskými systémy, v jejichž rámci sledo-

⁸ V. I. Lenin: *Spsy*, sv. 1., Praha 1952, s. 150.

⁹ A. Sirácky: *Sociológia a integrácia vied*, Bratislava 1968, s. 6.

vaný jev existuje. Jako příklad nám může posloužit konstrukce indexu intergenerační mobility. Mobilitní indexy odrážející změny v profesionální struktuře v letech 1929 až 1937 a 1960—1967 jsou formálně totožné, způsob jejich výpočtu je identický, ale obsahově odrážejí zcela zřejmě kvalitativně odlišné společenské procesy, což žádá čistě „formální“ procedura není s to postihnout.

Akademismus, v němž se nepochybně odrážely některé módní vlny západní sociologie, má však ještě jednu formu, jež je nebezpečná spíše svými psychologickými než ideologickými důsledky. Je to „*marxistický akademismus*“, jehož podstatou je ulpívání na jednotlivých tezí marxismu při nepochopení jeho teoretické a metodologické podstaty a jenž se projevuje tím, že věcná argumentace, založená na konkrétně historické (tedy v neposlední řadě i sociologické) analýze, se nahrazuje vhodně či méně vhodně vybranými citáty z klasiků. Tento typ akademismu je ovšem nejvhodnější cestou jak odradit zejména mladou generaci od systematického a hlubokého studia základních děl marxismu-leninismu a je nepochybné, že nebezpečí konjunkturální vlny tohoto typu společenskovedního myšlení, jehož sterilita se jednoznačně prokázala v podstatné části literární produkce, ale i propagandistické a pedagogické praxe 50. let, se může stát aktuální.

Sociologie a ideologie

O tom, že sociologie kromě svých poznávacích (deskriptivně diagnostických a teoretických) a bezprostředně praktických (sociotechnických) funkcí plní i funkce ideologické, není nejmenších pochyb, a to dokonce ani tam, kde pojem ideologie má stále ještě především pejorativní nádechy.¹⁰ Sociologie ideologicky působí dvěma základními způsoby: nepřímo a bezprostředně, cílevědomě, programově.

Nepřímé ideologické působení sociologie je dáno prostou skutečností, že sociologické vědění se stává *sociálním faktem*, prvkem sociální situace, do níž vstupuje mnohdy nezávisle na subjektivním přání sociologů, stává se součástí společenského

vědomí, sítí ideologií jednotlivých společenských skupin, tříd a vrstev. Za tento typ ideologického působení sociologického vědění sociologové sami ne vždy nesou odpovědnost, protože i adekvátního poznání může být využito a zneužito k cílům, s nimiž se sociolog nemusí ztotožňovat. Tak např. působení masových sdělovacích prostředků v moderních společnostech, v nichž se bohatě (ne vždy však stejně kvalifikovaně) využívá prvků sociologického vědění, může být ve vztahu k danému sociálnímu systému jak eufunkční, tak disfunkční, přičemž o orientaci působení těchto nástrojů utváření veřejného mínění mohou sociologové — pokud se neangažují i v mimovědecké roli — rozhodovat jen zčásti nebo vůbec ne.

Marxistický sociolog by si však nejen měl být vědom této skutečnosti, nýbrž měl by být *současně aktivním a uvědomělým spoluvůdcem veřejného mínění*, protože — jak to formuloval polský marxista J. Wiatr — „sociologie je prakticky vlivná, působí-li ve své ideologické funkci jako intelektuální složka masového chování. Dosahuje se toho tím, že se chápe problému, jež jsou blízké praktickým životním zkušenostem mas, a vědomým úsilím o rozšíření sociologického vědění.“¹¹ Zde má sociolog odpovědnost přímou — odpovědnost za své veřejné vystoupení v *roli sociologa*, zejména pak za formu i obsah popularizační činnosti.

Jsme si vědomi, kolika a jakými nedostatky naše sociologie právě v tomto směru trpěla, co všechno a jak se popularizovalo, kolik společensky neužitečných problémů bylo empiricky zkoumáno, jakého stupně esoteričnosti bylo v některých pracích dosaženo atd. Nelze se však na druhé straně vyhnout ani poukazu na to, že československá sociologie byla po dlouhou dobu ve velmi specifickém postavení tím, že *nebyla dostatečně profesionalizovaná*, že za sociologa se prohlašoval tak říkajíc kdekdo a jeho nejednou neodpovědná prohlášení byla pak připsána „sociologii“. Dále je třeba poukázat na to, že někteří sociologové se politicky angažovali ne jako sociologové a jejich eventuální politické omyly pak nelze ztotožňovat s nesprávnou politickou orientací „sociologie“ obecně.

¹⁰ Srv. např. stat Nathana Glazera *The Ideological Uses of Sociology*, v: *The Uses of Sociology*, London 1968, s. 63 n.

¹¹ J. J. Wiatr: *Socjologia zaangażowana*, Varšava 1965, s. 26.

Uvažuje-li se o ideologické funkci sociologie, rozlišuje se někdy kromě záměrného ideologického působení a nevědomého ovlivňování sociální situace také *typ ideologické orientace*, tzv. apologetická a sociálně kritická funkce, pokud jde o základní charakteristiku vztahu sociologa k danému společenskému uspořádání. Tato polarizace ideologického fungování sociologie má svůj dobrý smysl ve společnostech, v nichž hybnou silou společenského pohybu je třídní antagonismus. Pak lze na konkrétních příkladech funkčnost takovéto dichotomie doložit. Jestliže je např. parsonsovský funkcionalismus apologetikou sociálního uspořádání soudobé americké společnosti, jestliže je abstraktní empirismus nástrojem aktivní spolupráce s daným systémem, pak millsovská orientace je naopak jeho radikálně demokratickou kritikou apod.

V socialistické společnosti však tendence povýšit sociologa na „arbitra“ a svrchovaného kritika, nebo naopak chápat jej jako pouhého experta, popř. propagandistu, jsou produktem buď naprostého nedorozumění, nebo zlé vůle. Marxistická sociologie rozvíjená v socialistickém společenském systému není ani apologetikou, ani jen kritikou. Má-li sociolog možnost být aktivním spoluvůdcem společenských programů a má-li optimální podmínky pro realizaci zdůvodněných a kvalifikovaných sociotechnických návrhů, pak je současně spoluodpovědný za stav společenského rozvoje nejen jako občan, ale především jako sociolog.

To ovšem neznamená, že aktivní vztah sociologa ke společenské skutečnosti se redukuje na jeho podíl při vypracovávání kvalifikovaných expertiz, na jeho aktivní účast při společenském plánování atd. Sociolog musí vždy mít jistý „náhled“, který mu umožňuje vidět řadu problémů, jež dosud nenabývaly dramatictější formy. Protože však socialistická společnost nevytváří žádné *umělé* bariéry pro řešení rozporů, jež v jejich zárodečné formě může právě sociolog identifikovat, není na místě psychologická póza ani svrchovaného arbitra, ani nezainteresovaného kritika.

Připomeňme shrnující myšlenku Gramsciho, že „je nutno rozlišovat mezi ideologiemi historicky organickými, to jest ta-

kovými, jež jsou nezbytné pro určitou základnu, a ideologiemi neoprávněnými, uměle vykonstruovanými, chtěnými. Ideologie historicky nutné... organizují lidové masy a vytvářejí prostředí, v nichž se lidé pohybují, uvědomují si své postavení, zápasí atd., ... vykonstruované ideologie jsou pramenem jen individualistických hnutí...“¹² V tom je podle našeho soudu podstata odpovědnosti československého sociologa za ideologické působení jeho vědy: musí být aktivním spoluvůdcem „ideologie historicky organické“ — k čemuž se musí jako občan identifikovat se společenským systémem, v němž žije, — a aktivním kritikem „ideologií vykonstruovaných.“

Možnosti a podmínky praktického uplatnění sociologie v socialistické společnosti

Rozvoj socialistického společenského řádu, jehož jedním definičním znakem je centrální a plánovitě řízení podstatných sociálních procesů, životně závisí na informacích o sociální skutečnosti, protože je potřebuje jak k predikci budoucích stavů společenského systému, tak k jejich cílevědomému a kvalifikovanému řízení. *Socialistický společenský řád tedy objektivně dává sociologii nejlepší podmínky k praktickému uplatnění i k jejímu vnitrovědnímu rozvoji*, podmínky nesrovnatelně lepší, než je tomu ve společnostech západních, kde existují zcela zřejmé společenské limity, jež sociolog nemůže překročit.

Uvedme ilustrativní příklad ze Spojených států, o nichž se do značné míry právem tvrdí, že využívání sociologického vědění je tam organickou součástí práce řady institucí nejrozličnějšího druhu. Řadu let se američtí sociologové zabývají problematikou rasových a etnických vztahů a mnozí z nich jsou aktivními stoupenci desegregačních hnutí. Stačí však nahlédnout do studie T. F. Pettigrewa a K. W. Backa, abychom se přesvědčili, že využití sociologického potenciálu v oblasti desegregačního úsilí naráží na jednoznačné *společenské překážky*. Na první místo mezi příčinami neúspěchu sociologů v dané sféře kladou totiž tito autoři „strach velkých soukromých nadací a státních výzkumných zařízení, jež byly krajně ne-

¹² A. Gramsci, c. d., s. 92.

ochotné podpořit výzkum desegregačního procesu“, a dále „atmosféru odporu k rasové změně ze strany krajních segregationistů, kteří se snažili omezit jak společenskovědní výzkum, tak jeho aplikace.“¹³

Takové a podobné limity v socialistické společnosti neexistují. Jedna věc však jsou objektivní možnosti, druhá jejich maximální a společensky nejefektivnější využití. Alespoň částečnou odpověď na otázku, proč československá sociologie nevyužila všech svých možností, dává rekapitulace jejího vývoje v posledních letech.¹⁴ Pokusíme-li se — bez nároku na úplnost — alespoň zhruba charakterizovat to, čím se vyznačoval rozvoj československé sociologie v posledních asi pěti letech, musíme podtrhnout tyto momenty:

a) Bouřlivý růst *institucionální základny sociologie*, a to jak na vysokých školách a v akademii věd, tak ve stranických institucích, v resortní výzkumné základně v podnicích i ve větších závodech a v kulturních institucích. Tento rozvoj byl spojen s potřebou nových kvalifikovaných kádrů — profesionálních sociologů, jichž byl značný nedostatek. Upozornili jsme již, jaké škody napáchal diletantismus, a v této souvislosti nelze pominout skutečnost, že se mnohdy institucionalizovala pseudosociologie, tj. nedostatečně kvalifikovaný přístup zejména k empirickému výzkumu, který sociologii nejednou v očích těch, kdož byli objekty takovýchto výzkumných akcí, diskreditoval.

b) Nejširší *školící základnou*, z níž se rekrutovali noví sociologové, byly dvouroční kurzy (školení), pořádané nejčastěji Vysokou školou politickou. Sociologickou tematikou se zabývaly také různé podnikové instituty, postgraduální kurzy kateder vysokých škol, různé typy večerních universit i RSV, tematické kurzy nebo přednášky pořádané Sociologickým ústavem a Sociologickou společností. Katedry sociologie v Praze, Brně i Bratislavě a fakulta sociálních věd a publicistiky v Praze teprve začaly vychovávat nové posluchače s hlavním studijním oborem sociologie.

Spontánní zájem veřejnosti a řídicích orgánů se markantně odrazil i v popula-

rizační činnosti, jež však nejednou — zejména tím, že byly mnohdy jednostranně zdůrazňovány metodologické problémy — produkovala sociology-diletanty. Sociologie jako rozvinutá věda musí být popularizována, její systematické studium jako vědy však nelze ničím dlouhodobě suplovat.

c) Byla hojně překládána, popularizována a vydávána nejrozličnější *sociologická literatura*, byly zvýšeny kvóty na nákup zahraniční literatury a časopisů. Objevily se i první původní práce československých sociologů. Začal vycházet Sociologický časopis a slovenský časopis Sociológia a sociologická tematika se objevovala i v řadě časopisů s populárnějším nebo širším zaměřením (Index, Sociologica) nebo v interních materiálech různých institucí (Přehled, Vědecké informace, Zprávy Československé sociologické společnosti, studijní materiály čs. rozhlasu, VPA KG, Vysoké školy politické aj.)

Zhodnocení literární, překladatelské i publicistické činnosti by se mělo stát předmětem samostatné diskuse. Je však nutno již nyní objektivně konstatovat, že i zde se projevila živelnost a nejednou i osobní či skupinové zájmy, čehož výsledkem je, že základní sociologickou literaturu — soudobou i z dějin sociologického myšlení — český čtenář prakticky nemá k dispozici, nemluvě o nezbytných učebnicích, jež nemohou nahradit sebelépe napsané populární příručky. Nehceme čtenáři předkládat žádný „komentovaný bibliografický přehled“. Stačí však přehlédnout výsledky dosavadní ediční praxe, zejména v oblasti překladové literatury, abychom mohli konstatovat na jedné straně její značnou nedomyšlenost, na druhé straně pak jistou míru ideologické tolerance, která neumožňovala principiální marxistické zhodnocení výsledků západní sociologie

Tak např. byla nepochybně správná orientace na vydávání základních prací z okruhu americké tzv. nové sociologie (Millsova *Mocenská elita* a *Sociologická imaginace*, Riesmanův *Osamělý dav*, Why-

¹³ *Sociology in Desegregation Process: Its Use and Disuse*, v: *The Uses of Sociology*, London 1968, s. 706.

¹⁴ Zdůrazňujeme, že nám jde především o ty

příčiny, které leží v oblasti sociologie samé. Nepochybně by bylo možno analyzovat i řadu problémů, jež jsou vně sociologie — v tom však není smysl naší stati.

tův *Organizační člověk*), ale je stěží pochopitelné módní oslnění Frommem, vedle jehož zásadní práce *Man for Himself* (česky *Člověk a psychoanalýza*) byly vydány i studie, bez nichž si lze překládovou sociologickou produkci docela dobře představit, a to tím spíše, že překlady prací zásadní povahy zcela chybějí. Obdobně lze pokládat za zdůvodněný ediční čin vydání prací z okruhu tzv. frankfurtské školy (*Dialektika a sociologie*), právě opačně však je možno hodnotit překlad *Výzkumu veřejného mínění* od Noellové; nepodceňujeme nikterak vydávání osvědčených metodologických příruček, ale v tomto případě nakladatelství zřejmě nemělo nejšťastnější ruku, uvážíme-li, jak rozsáhlá produkce daleko kvalitnějších příruček tohoto druhu je k dispozici.

Samostatný rozbor by vyžadovalo vydávání překladů z polštiny. Předběžně lze opět konstatovat, že po nasycení potřeby základních, orientačních textů se mělo přejít naprosto důsledně k vydávání jen nej kvalitnějších prací (jak je tomu v případě práce *Wesołowského Třidy, vrstvy, moc* nebo *Masové kultury* od Kłoskowské). Literární produkce ostatních socialistických států pak zůstala českému čtenáři prakticky „utajena“ (čestnou výjimkou je výbor *Sociologie v SSSR*, který vydala Svoboda, a překlad nepřilži zdařilé práce Hegedusovy). Je např. stěží omluvitelné, že byly ignorovány vynikající výsledky sovětských sociologů v oblasti použití kvantitativních procedur nebo výsledky empirických výzkumů postavení člověka v pracovním procesu.

d) Vznikla *Československá sociologická společnost*, která rozvinula bohatou vědeckopopularizační činnost. Jejím prostřednictvím byla do ČSSR pozvána řada vynikajících světových sociologů, ať již na individuální pobyt, či na různé konference nebo semináře. Výraznou událostí pak byl I. československý sociologický sjezd v Bedřichově, jehož se zúčastnilo téměř 500 osob. Velké množství konferencí, symposií a seminářů uspořádaných v uplynulém období svědčí také o tom, že sociologické instituce disponovaly i značnými finančními prostředky (ve srovnání s poměry na Západě bylo u nás např. výjimkou, aby si účastník konference pobyt hradil z vlastních prostředků). Podstatně se zlepšily i *stipendijní možnosti* a mož-

nosti účasti na zahraničních sociologických akcích, zvláště na Západě. Jinou otázkou ovšem je zhodnocení skutečné efektivity studijních pobytů v cizině.

e) Začalo být samozřejmostí, že práce sociologa je — na rozdíl třeba od práce filosofa — značně nákladná. Pozvolna rostlo i *technické vybavení sociologických pracovišť*, jejich vybavení středně technickými kádry, rozvíjela se spolupráce s výpočetními středisky, sestavovaly se výpočetní programy, budovaly se tazatel-ské sítě atd.

Je pochopitelné, že v kostce naznačený prudký růst sociologie jako vědecké disciplíny se neobešel bez vážných chyb a problémů. Domníváme se, že jednou z podstatných chyb naznačeného vývoje byla jeho *živelnost a nekoordinovanost*. Nemysleme ovšem, že bylo možné se pokusit okamžitě o plánovitý a centralizovaný, tedy cílevědomý rozvoj československé sociologie podle předem daného projektu, nicméně však nezbytné proporce mezi cílevědomostí a živelností byly porušeny, a to nikoli ve prospěch cílevědomosti.

Jako dílčí doklad bychom mohli uvést alespoň jeden příklad: již nejméně 4 roky se na různých sociologických fórech pravidelně, ale marně mluví o nutnosti zavedení centrální evidence empirických výzkumů, která je nezbytným předpokladem pro výměnu zkušeností v praktické práci a prvním krokem k plánovitosti na tomto poli (nehledě k odstranění ztrát vznikajících tím, že se týž problém nákladně řeší na několika místech). Je málo pochopitelné, že právě sociologové, kteří *profesionálně* doporučují nezbytnost dodržování základních racionalizačních pravidel v nejrůznějších institucích, jednají často iracionálně v záležitostech týkajících se jejich instituce; nechyběly totiž hlasy, které odmítaly projektování dalšího vývoje sociologie, poukazující na nebezpečí direktivního řízení, reglementace a porušování „pravidel demokracie“.

Nechceme se pokoušet o komplexní rozbor chyb a omylů v předchozím rozvoji sociologie; nejsme k tomu ani kompetentní, ani nemáme shromážděn nezbytný argumentační materiál. Pouze se pokoušíme nadhodit k nezbytné další diskusi ty problémy, které, jak se domníváme, stanou v ohnisku diskusí příštích dní.

Spíše se soustředíme na pozitivní otázku, která je podle našeho názoru klíčová: *které problémy by sociologie měla řešit, nechce-li živořit jako akademická disciplína* (má-li se překonat nebezpečí pouze imanentního rozvoje sociologie) *a chce-li si udržet podporu a zájem veřejnosti i řídicích orgánů?*

Základním požadavkem je podle našeho soudu soustředění veškeré intelektuální kapacity k aktivnímu podílu na řešení *aktuálních a objektivních společenských problémů*, jež se mnohdy nemusejí kryt s individuálními badatelskými zájmy jednotlivých sociologů. Individuální zájem musí být do značné míry podrživen společenské objednavce a řídicí orgány — zadavatelé a objednatelé — by naopak měly spontánního badatelského zájmu sociologů využívat všude tam, kde je to možné a žádoucí.

Respektování dialektického vztahu mezi potřebami společnosti a potřebami rozvoje vědy by v socialistické společnosti mělo být samozřejmé. Větší nebezpečí však vidíme nikoli v tom, že by se zastavil nebo zpomalil autonomní vývoj sociologie, že by se sociologie příliš „utilitarizovala“, nýbrž v tom, že by mohla ztratit svůj *raison d'être*: poznávat skutečně aktuální společenské problémy, zaujímat k nim stanoviska a navrhnout — pokud je to v jejich silách — adekvátní praktická opatření.

Uveďme alespoň ilustrativně některé z takových problémů:

1. Aktuální *ekonomické problémy*, jež je možné řešit pomocí sociologických prostředků:

- problémy pracovní morálky — motivace — fluktuace
- mládež v pracovním procesu — motivace výkonu
- pracovní skupiny a organizace práce
- sociologické problémy řízení

2. *Sociální politika*:

- problémy sociálně slabých (penzisté, lidé se sníženou pracovní schopností, rodiny s více dětmi, osamělé matky)
- problémy zaměstnaných žen
- sociologické otázky zdraví a nemoci

3. *Prevence deviantního chování*:

- alkoholismus
- deviantní chování mládeže
- sociologické problémy sexuálních vztahů

4. *Utváření společenského vědomí, veřejného mínění*:

- optimální formy propagandy a sledování jejich efektů, odstraňování předsudků apod.

5. *Školská politika*:

- sociologické problémy výchovy mladé generace
- sociologie vzdělání dětí, mládeže a dospělých
- zkoumání hodnotových orientací mladé generace

6. *Národnostní politika*:

- vztahy mezi národnostními skupinami a etnickými celky
- problémy překonávání společenské distance
- cikánská otázka aj.

Nechcen z říci, že se v těchto oblastech nic neudělalo, že nebylo dosaženo žádných pozitivních výsledků. Zdá se nám však, že činnost sociologických institucí byla mnohdy nesoustředěná a nekoordinovaná, přičemž výsledný efekt byl mnohdy malý a často neodpovídal ani vynaloženým prostředkům, ani pracovnímu úsilí sociologů.

Je možné ponechat pro další diskusi otázku proporce mezi orientací na bezprostředně aktuální problémy a orientací na tematické okruhy, jejichž zpracování je podmínkou rozvoje vědní disciplíny samé. My zde chceme pouze zdůraznit, že bude velmi těžké zajistit rozvoj československé sociologie bez řešení aktuálních problémů, že bude obtížné zajistit, aby každému výzkumnému pracovníku-sociologovi byla poskytnuta přiměřená dotace k exploataci problémového okruhu, který si zvolil sám, „autonomně“, se zřetelem pouze na vlastní vědecký zájem.

Je nutné si uvědomit, že rozsáhlost předmětu sociologie přímo nutí k soustředění finančních prostředků a pracovních sil na užší okruh problémů, že není možné v rámci poměrně malého státu pokoušet se megalomansky pokrýt sociologickou problematiku v celé její šíři. Do popředí se v této souvislosti dostává *nezbytnost kooperace mezi sociologickými institucemi a nezbytnost posílení řídicí funkce ústředních sociologických institucí i Sociologického časopisu* při koordinaci konkrétních pracovních úkolů. Plněním úkolů vycházejících z aktuální společenské objednávky je přitom možno daleko lépe

zajistit propojení mezi stranickými a státními orgány na jedné straně a sociologickými institucemi na straně druhé, kontrolu práce a výsledků i kvalifikované stranické řízení sociologických pracovišť.

Samozřejmým předpokladem rozvoje každé vědní disciplíny je *rozsáhlá mezinárodní spolupráce*, jež by měla být nadále rozvíjena, aby mohlo být kriticky využito všech pozitivních výsledků rozvoje sociologie ve světě. Týká se to jak rozvíjení kontaktů navázaných se západními sociology při samozřejmém vyloučení aktivních odpůrců marxismu, tak především koordinace vědeckovýzkumných úkolů, na nichž pracují *sociologové socialistických zemí*. Přes řadu sociokulturních rozdílů mezi socialistickými zeměmi zůstává jako nejpodstatnější skutečnost, že obrovské množství společensky aktuálních problémů je ve všech těchto zemích podobné. Přitom je stěží omluvitelný povýšenecký postoj některých našich sociologů k výsledkům sociologické práce v jiných socialistických zemích, který byl nejednou produktem minimální informovanosti a nezájmu. Uvedeme některá fakta:

Sovětské sociologové vlastně již od r. 1958 budovali různé sociologické instituce, jejichž práce je velmi zajímavá a společensky efektivní a byla oceněna i nejvyššími stranickými a státními činiteli. V SSSR pracuje nejméně 220 větších sociologických institucí a nespočet různých laboratorů a kabinetů, často pod nejrůznějšími názvy. V NDR je větších institutů zabývajících se přímo nebo nepřímo sociologií dokonce více než 30. V poslední době rozvíjí výrazně svou činnost sociologie bulharská (mj. v souvislosti s přípravou světového sociologického kongresu ve Varně) a sociologie rumunská. O rozvoji polské sociologie — přes všechny její známé vývojové peripetie — a sociologie jugoslávské mluvit netřeba.

Sovětské sociologové se již léta s úspěchem zúčastňují světových sociologických kongresů. Je škoda, že neexistuje mezinárodní koordinace práce sociologů v socialistických zemích nebo takové odvětví jako srovnávací sociologie socialismu. V této oblasti máme velké dluhy a bylo by žádoucí, aby se opravdu něco udělalo. Domníváme se, že je na čase přejít od manifestačních návštěv v SSSR k *faktické* spolupráci na běžných společenských úko-

lech, k setkáním a diskusím skutečně pracovním. Doufejme, že nebude jedinou vlašťovkou konkrétní sociologické spolupráce novosibírský seminář, který se konal v červenci 1970 za účasti asi 120 sovětských sociologů a asi 80 sociologů z jiných socialistických zemí, který byl věnován matematickým metodám v sociologii.

Závěrem

Nepočítáme s tím, že by načrtnutá kritická analýza a námi naznačený trend sociologické práce byly všemi pracovníky uvítány a přijaty s otevřenou náručí. Uplatnění našich myšlenek by totiž bezpochyby znamenalo daleko větší podřízení pracovníka profilu úkolu, na němž se v daném období pracuje, a ne, jak tomu bylo mnohde doposud, podřízení výzkumné základny jednotlivým dílčím zájmům pracovníků. Na druhé straně by tento trend samozřejmě — jak bylo řečeno — neměl znamenat *likvidaci* drobné výzkumné práce na imanentním rozvoji sociologie a na problémech, jimiž se jednotliví pracovníci zabývají z vlastního zájmu, ale měl by vést především k omezení chaotičnosti a ke zdravým proporcím mezi oběma částmi vědecké práce.

Předpokladem toho, aby byla v dosa- vadní míře udržena podpora státních a stranických orgánů rozvoji československé sociologie, je ochota československých sociologů plně se angažovat za splnění těch úkolů, jež jsou objektivně aktuální. Domníváme se, že bude záležet především na sociologích samých, do jaké míry se prokáže nezbytnost, aby se spolupodíleli na řešení naléhavých úkolů, před nimiž stojí současná společnost.

Резюме

Петрушек М., Капр П., Шафарж З.:

Ответственность социологов

Предлагаемые дискуссионные материалы пытаются дать основную характеристику развития чехословацкой социологии, ее современного состояния и перспективных тенденций развития. Авторы исходят из предпосылки, что среди общественности создалось представление «редуцированной социологии», т. е. такой социологии, которая ограничивается эмпирическим исследованием и социально-техническими приложениями его результатов. Марксистская социология, но не являющаяся

только социотехникой, или только эмпирическим исследованием. В этой связи авторы характеризуют т. н. «плоский» эмпиризм, который по их мнению не тождествен с неизбежной, социографической (описательной) фазой социологической работы, а является концепцией, программно отказывающейся от теоретического объяснения социальной действительности, и в метатеорию которой вмонтировано представление об абсолютной невозможности, или нефункциональности экспланации. Воспринимая социологию как самостоятельную науку, мы вынуждены признать существование, или по крайней мере возможность, социологической теории, а следовательно не только теории в исследовании, но и общей социологической теории, исходящей из теоретико-методологических предпосылок материалистического понимания истории. Авторы подвергают критике некоторые экстремные точки зрения, с одной стороны сводящие социологическую теорию к историческому материализму, с другой стороны пытающиеся «заменить» социологией якобы устаревшую теорию общественного развития в том виде, в каком она была разработана классическим марксизмом. Авторы отказываются как от попыток изъять социологию из рамок марксистской общественной науки, придав ей характеристику неидеологической науки, так от негативистского отношения к социологии вообще. Главную проблему современного состояния чехословацкой социологии они видят в дилетантизме, проявлявшемся прежде всего в сфере исследования, и в академизме, сущность которого состоит в отрыве от актуальной, общественной проблематики и в сосредоточении внимания на внутринаучные проблемы. Подчеркивается также идеологическая функция социологии и ответственность социологов за публичные выступления, особенно за характер популяризационной деятельности. После краткой характеристики развития чехословацкой социологии с 1960 г. авторы перечисляют в форме дискуссии главные задачи, стоящие перед социологией. Они исходят из предпосылки, что в условиях социалистического общественного строя социология имеет все возможности для того, чтобы развивать все свои основные социальные функции — познавательные, социально-технические и идеологические. Использование этих возможностей требует сосредоточение интеллектуальных сил и материальных средств для решения актуальных, объективных общественных вопросов, одновременно учитывая и необходимость изучения и тех проблем, разработка которых обязательна для развития социологии как научной дисциплины. Авторы подчеркивают значение международного сотрудничества и обращают внимание на то, что несмотря на ряд социально-культурных различий между странами социализма самым существенным является то, что имеется огромное количество аналогичных общественных, актуальных проблем. В заключительной части статьи указывается, что дальнейшее развитие социологии и поддержка со стороны общественности и руководящих органов обусловлены прежде всего тем, что социологи более интенсивно

сосредоточат свое внимание на актуальных общественных проблемах и избрание направления их исследовательской работы будет в гораздо большей степени подчинено нуждам развития общества.

Summary

Petrusek M. — Kapr J. — Šafář Z.:

The Sociologists' Responsibility

This discussion material presents an attempt at elaborating a fundamental characterization of the development of Czechoslovak sociology until now, of its contemporary state and of its perspective developmental tendencies. The authors proceed from the assumption that, in the general public, the idea of a „reduced sociology“ has taken its rise — i. e. of a sociology limited to empirical research and to the sociotechnical applications of its results. The Marxist sociology is not only sociotechnique, it is not only empirical research. In this connection the authors characterize the so-called flat empirism that, according to their opinion, is not identical with the indispensable sociographic (descriptive) phase of sociological work, but with a conception the program of which abstains from explaining social reality, and in the metatheory of which the idea of an absolute (i.e. not topical) impossibility or non-functionality of explanation is embodied. In conceiving sociology as an independent science, we also implicitly acknowledge the existence or at least the possibility of sociological theory, i. e. not only of a research theory but also of a general sociological theory based on the theoretico-methodological premises of the materialist conception of history. The authors criticize some extreme viewpoints which, on the one hand, tend to reduce the sociological theory to historical materialism, and, on the other hand, attempt to replace by sociology the allegedly obsolete theory of social development, as it was developed in classical Marxism. Thus they refuse not only the attempts to exclude sociology from the framework of the Marxist social science and to ascribe it the characteristics of a non-ideological science, but also the negativistic attitudes to sociology in general. They see the main problems of the contemporary state of Czechoslovak sociology, on the one hand, in diletantism as it revealed itself primarily in the sphere of sociological research and, on the other hand, in academism, the substance of which is the detachment from topical social problems and the concentration of all attention on the internal problems of science. Also the ideological function of sociology and the sociologists' responsibility for public performances and especially for the character of popularization activities are emphasized. After briefly characterizing the development of Czechoslovak sociology since 1960, the authors outline — in the form of discussion — the main tasks facing sociology. They proceed from the assumption that, under the

conditions of the socialist social system, sociology is given all the pre-conditions necessary for its development in all its basic — i.e. the cognitive, sociotechnical and ideological — social functions. Taking advantage of these possibilities, however, requires the concentration of both the intellectual capacity and material means on solving topical, objective social problems, while fully respecting the necessity to deal also with problems the solution of which conditions the development of the scientific discipline itself. They underline the significance of international collaboration and emphasize the fact that, in spite of a number

of socio-cultural differences among the socialist countries, it is of substantial importance that a very great number of topical social problems arising here is analogous. The paper closes by stating that the further development of sociology as well as its support on the part of the public and the leading authorities are conditioned primarily by the sociologists' far more intensive concentration on topical social problems and by their subordinating the choice of their research orientation to the needs of the development of society to a far greater extent than has been the case hitherto.